

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

این مجله براساس مجوز شماره ۲۳۷۰۸۶/۱۸/۳ مورخ ۱۳۹۵/۱۰/۲۶ از کمیسیون محترم بررسی نشریات علمی کشور، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری دارای درجه علمی می‌باشد و براساس ارزیابی سال ۱۳۹۸ کمیسیون نشریات وزارت علوم، تحقیقات و فناوری دارای درجه کیفی «ب» می‌باشد.

این مجله با مجوز تاریخ ۱۳۹۲/۱۱/۱۴ به شماره ثبت ۲۳۸۳۱ هیات نظارت بر مطبوعات و وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی با روش علمی و گستره توزیع بین‌المللی در دانشکده هنر دانشگاه بیرجند منتشر می‌گردد.

نگارینه هنر اسلامی

دوفصلنامه علمی مطالعات هنر اسلامی

دوره ۶، شماره ۱۸، پاییز و زمستان ۱۳۹۸

صاحب امتیاز: دانشگاه بیرجند با همکاری انجمن علمی فرش ایران

مدیر مسئول: دکتر علی زارعی، استادیار دانشگاه بیرجند

سردبیر: دکتر زهرا رهبرنیا، دانشیار دانشگاه الزهراء

جانشین سردبیر: دکتر محمدعلی بیدختی، استادیار دانشگاه بیرجند

مدیر داخلی: وحیده حسامی، عضو هیأت علمی دانشگاه بیرجند

هیات تحریریه به ترتیب حروف الفبا:

دانشیار دانشگاه تربیت مدرس	دکتر مجتبی انصاری
دانشیار دانشگاه بیرجند	دکتر حسین بارانی
دانشیار موسسه آموزش عالی علمی-کاربردی جهادکشاورزی	دکتر سیدجلال‌الدین بصام
استاد تمام دانشگاه بیرجند	دکتر محمد بهنام‌فر
استاد تمام دانشگاه الزهراء	دکتر ابوالقاسم دادور
دانشیار دانشگاه الزهراء	دکتر زهرا رهبرنیا
دانشیار دانشگاه بیرجند	دکتر اکبر شایان سرشت
استاد تمام دانشگاه آزاداسلامی	دکتر محمود طاووسی
استاد تمام دانشگاه سیستان و بلوچستان	دکتر علیرضا طاهری
دانشیار دانشگاه بیرجند	دکتر ابراهیم محمدی
استاد تمام دانشگاه تهران	دکتر حکمت‌الله ملاصالحی
دانشیار دانشکده هنر و معماری دانشگاه مازندران	دکتر حسن هاشمی زرج‌آباد

ویراستار فارسی: دکتر بهارک ولی‌نیا، دکتری زبان و ادبیات فارسی

ویراستار انگلیسی: دکتر زهرا حسامی، دکتری تخصصی آموزش زبان انگلیسی

ویراستار فنی: دکتر هما مالکی، استادیار دانشگاه بیرجند

زبان انتشار نشریه: فارسی

قالب انتشار: چاپی - الکترونیکی

طراح نشانه نشریه: امیرحسین حسینی

طراح جلد و صفحه‌آرا: عالیہ قاسمی

ناشر: انتشارات چهار درخت

نشانی نشریه و تلفن تماس: خراسان جنوبی، بیرجند، خیابان دانشگاه، دانشکده هنر / ۳۲۲۲۷۲۲۵-۰۵۶

شماره دفتر مجله: ۳۲۲۲۷۱۷۵-۰۵۶

پست الکترونیکی: Niamag@birjand.ac.ir

سامانه ثبت و ارسال مقالات: <http://niamag.birjand.ac.ir>

نمایه‌های پایگاه‌های اطلاعاتی:

مقالات مندرج لزوماً بیانگر نظرات این مجله نیست و مسؤلیت مقالات به عهده نویسندگان محترم است. استفاده از مطالب و تصاویر مجله با ذکر مأخذ، بلامانع است.

- ۴ ■ مقایسه شیوه تصویرگری فرشتگان «اسرافیل، جبرئیل و میکائیل» در سه نسخه از کتاب *عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات* قزوینی زهره آقاجانزاده، علیرضا طاهری
- ۱۷ ■ مطالعه و تحلیل تزیینات معماری مسکونی اواخر عصر قاجار و دوره پهلوی شهر مهاباد اسماعیل سلیمی، جمیله صلح‌جو، حسن کریمیان
- ۴۱ ■ مطالعه تحلیلی نقوش گیاهی بر آبگینه در سده پنجم و ششم هجری ایران پریسا محمدی، سیدرضا حسینی
- ۵۴ ■ مقایسه تطبیقی-تحلیلی نقش سفالینه بر دیوارنگاره‌های دوره صفویه با سفال‌های این دوره با تمرکز بر نقوش کاخ چهلستون اصفهان محمد اسماعیل اسمعیلی جلودار، یوسف قاسمی قاسموند
- ۷۱ ■ بررسی الگوهای تزیینی و روند آرایه‌های معماری بناهای دشت بر خوار در دوره اسلامی عباسعلی احمدی
- ۸۸ ■ بررسی و تحلیل نقوش تزیینی سنگ قبور شهرستان دره‌شهر اکبر شریفی‌نیا، طیبه شاکرمی، رؤیا ارجمندی
- ۱۰۴ ■ بررسی الگوهای ساختاری فرم/نقش ترنج در منسوجات دوره صفوی فائزه جان‌نثاری، بهاره تقوی‌نژاد
- ۱۱۹ ■ تطابق مضامین نقوش تزیینی در دیوارنگاره‌های حمام مهدی‌قلی‌خان مشهد و سه پارچه قلمکار دوره قاجار مریم مونس‌سرخه، سارا حسین‌زاده قشلاقی
- ۱۲۸ ■ توصیف و تحلیل پوشاک جنگاوران در نگاره‌های شاهنامه ۹۵۳ هـ ق پاریس نفیسه زمانی، فرزانه فرخ‌فر
- ۱۴۴ ■ بررسی هنر آینه‌کاری در رواق دارالسیاده حرم امام‌رضا (ع) میثم جلالی
- ۱۵۵ ■ واکاوی شکل‌گیری نقوش هندسی شکسته در کاشی‌کاری‌های مسجد جامع اصفهان فاطمه قنبری شیخ‌شبان‌ی، مریم قاسمی سیچانی
- ۱۷۰ ■ سبک‌های تصویری غالب در نگاره‌های مرقع گلشن خشایار قاضی‌زاده، سحر شفائی
- ۱۹۸ ■ فهرست چکیده‌های انگلیسی www.SID.ir

مطالعه تحلیلی نقوش گیاهی بر آبگینه در سده پنجم و ششم هجری ایران*

(صفحه ۵۳-۴۱)

پریسا محمدی^۱، سیدرضا حسینی^۲

۱- دانشجوی کارشناسی ارشد رشته نقاشی، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد تهران

۲- استادیار گروه نقاشی دانشکده هنر، دانشگاه شاهد تهران (نویسنده مسئول)

چکیده

سلجوقیان طایفه‌ای از ترکمانان‌غز بودند که پایان حکومت آن‌ها به دست خوارزمشاهیان انجام گرفت. آثار این دوره از شاهکارهای هنر دوران اسلامی محسوب می‌شود که از جمله این آثار هنر آبگینه می‌باشد که شیوه تزیین و ساخت آن‌ها، این هنر را در جایگاه ویژه‌ای قرار داده است. در تزیین این آثار، از نقوش هندسی، حیوانی، نوشتاری، انسانی و گیاهی استفاده شده است. هدف از پژوهش پیشرو، تمرکز بر شناسایی نقوش گیاهی این دوره و مشخص شدن پرکاربردترین نقش گیاهی مورد استفاده است. از این‌رو، پژوهش حاضر در پی پاسخ به دو پرسش است: الف. نقوش گیاهی مورد استفاده بر آبگینه در دوره سلجوقیان کدامند؟ ب. پرکاربردترین نقش گیاهی در این دوره چیست؟ این پژوهش به روش تاریخی، با رویکردی توصیفی-تحلیلی و استناد به منابع کتابخانه‌ای به سرانجام رسیده است. در این مقاله در مجموع ۵۴ اثر به عنوان جامعه پژوهش تعریف شده که از این میان تعداد ۴۲ آبگینه به روش نمونه‌گیری قضاوتی به‌عنوان نمونه تحقیق انتخاب و تجزیه و تحلیل شده است. نتایج پژوهش گویای آن است که نقوش گیاهی به‌کاررفته بر روی آبگینه در دوره سلجوقیان شامل نقش گل، اسلیمی، میوه، برگ، غنچه، پیچک و قرارگیری نقوش گیاهی در کنار نقوش هندسی، حیوانی و نوشتاری می‌باشد. همچنین مشخص شد که بیشترین نقش گیاهی مورد استفاده، نقش گل‌ها می‌باشند که با شکل‌های متنوع اجرا شده است. علاوه بر این بیشترین رنگ مورد استفاده در تزیین آبگینه‌ها، رنگ سبز با طیف‌های متنوع و در بخش شیوه اجرا و ابزار تزیینات، بیشترین شیوه اجرا استفاده از روش دمیده در قالب بوده است.

واژه‌های کلیدی: سلجوقیان، آبگینه، نقوش گیاهی، هنر اسلامی.

1- Email: mohammadiart70@gmail.com

2- Email: rz.hosseini@shahed.ac.ir

* (تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۰۱/۲۵ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۹/۰۳/۲۷)

این مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «مطالعه تطبیقی نقوش گیاهی در شیشه‌نگاری دوره فاطمیان مصر با دوره سلجوقیان» با راهنمایی دکتر سیدرضا حسینی در دانشکده هنر دانشگاه شاهد است.

مقدمه

نقش همواره عنصری جدایی‌ناپذیر در هنر ایرانی - اسلامی بوده است. نقوش به‌کاررفته در آثار هنری نه تنها جنبه و کارکرد زیبایی داشته، بلکه بیانگر ماهیت و روح هنر اسلامی می‌باشد. آبگینه‌سازی از جمله هنرهای مهم در دوران اسلامی بوده که نقوش در تزیین آن سهم بسزایی داشته است. از این نمونه آثار می‌توان به آبگینه در دوره سلجوقیان اشاره کرد که با ذوق و تجربه زیبایی‌شناختی هنرمندان این عصر پا به عرصه وجود نهاده است. از جمله نقش‌هایی که بر روی آبگینه‌های این دوره بسیار مورد استفاده قرار گرفته است، نقوش گیاهی می‌باشد. هدف از پژوهش پیشرو، تمرکز بر شناسایی نقوش گیاهی این دوره و مشخص شدن پرکاربردترین نقش گیاهی مورد استفاده است. از این‌رو، این پژوهش در پی پاسخ به دو پرسش می‌باشد: ۱. نقوش گیاهی مورد استفاده بر آبگینه سلجوقیان کدامند؟ ۲. پرکاربردترین نقش گیاهی در این دوره چیست؟ در پژوهش حاضر به تاریخچه شیشه‌سازی و ساخت و تزیین آن در دوره سلجوقی و نیز به تحلیل و توصیف برخی از نقوش گیاهی مورد استفاده بر آبگینه این دوره پرداخته شده است. هم‌چنین با توجه به ماهیت نقوش و رابطه آن با آثار، در تجزیه و تحلیل آبگینه‌ها سعی شده است تا به مفاهیم نمادین نقوش نیز اشاره شود.

روش تحقیق، تعداد نمونه و ابزار

این پژوهش با استفاده از روش تاریخی، با رویکردی توصیفی-تحلیلی و با استناد به منابع کتابخانه‌ای و اینترنتی به سرانجام رسیده است. گردآوری اطلاعات به‌روش فیش‌برداری و مشاهده‌ای است و در مجموع ۵۴ اثر آبگینه از دوره سلجوقیان به عنوان جامعه پژوهش تعریف شده که از این میان تعداد ۴۲ آبگینه به روش نمونه‌گیری قضاوتی به‌عنوان نمونه تحقیق انتخاب و تجزیه و تحلیل شده است. تصاویر پژوهش حاضر از کتب و سایت موزه‌های خارجی و موزه آبگینه تهران انتخاب شده است.

پیشینه تحقیق

براساس مطالعات صورت گرفته از میان تحقیقاتی که

به موضوع این پژوهش نزدیک است می‌توان به مقاله‌ای با عنوان «مطالعه تطبیقی نقوش برگ، اسلیمی و پیچک در آبگینه فاطمیان مصر و سلجوقیان ایران» اشاره کرد. در این پژوهش نگارندگان ضمن بررسی ۵۵ اثر آبگینه، به واکاوی کیفیات فرمی و نیز شناسایی وجوه اشتراک و افتراق در نقوش گیاهی برگ‌ها، اسلیمی و پیچک در آبگینه فاطمیان مصر و سلجوقیان ایران پرداخته‌اند. نتایج این پژوهش شناسایی میزان تفاوت در اجرای نقوش هر دو دوره هم‌چون، انتزاعی و عینی بودن، اهمیت دادن به رنگ نقش، تفاوت در حالت، تکرار و فضای نقوش، استفاده از قالب فرم‌های هندسی و نیز نقوشی که نشان از ویژگی‌های بومی و فرهنگی هر یک می‌باشد را شامل می‌شود. براین اساس باید اشاره کرد که تفاوت پژوهش حاضر با مقاله ذکر شده، در آن است که در این پژوهش، فارغ از رویکرد تطبیقی با تعریف مجموع ۵۴ اثر مربوط به دوره سلجوقیان به عنوان جامعه پژوهش و انتخاب تعداد ۴۲ آبگینه به‌عنوان نمونه پژوهش، تنها تمرکز بر شناسایی نقوش گیاهی دوره سلجوقیان و مشخص شدن پرکاربردترین نقش گیاهی مورد استفاده، چگونگی شکل و رنگ نقوش و نیز شیوه اجرا و ابزار تزیینات است (حسینی و محمدی، ۲۰۱۸: ۶۳). در کتاب *دربار و کیهان عصر بزرگ سلجوقیان* نیز به وضعیت؛ اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و هم‌چنین هنری دوره سلجوقی که شامل سرامیک، فلزکاری، نقره، طلاکاری، شیشه و ... می‌باشد، پرداخته شده است (canby, 2016). هم‌چنین در مقاله «نقوش آبگینه دوران سلجوقیان ایران با فاطمیان مصر در سده‌های ۵ و ۶ هـ.ق» نقوش تطبیق داده شده است؛ اما به رویکرد تحلیلی متمرکز بر نقوش گیاهی آبگینه سلجوقیان ایران نپرداخته است (خانپور و انزابی، ۱۳۹۴: ۱۰۵). در کتابی نیز که توسط هیئت ایرانی موزه متروپولیتن در سفر به شهر نیشابور انجام گرفته، به برخی ساختمان‌های اوایل اسلام و تزیینات آن‌ها و آثار هنری این شهر پرداخته شده است (ویلکینسون، ۱۳۹۱). در کتاب *هنر ایران در روزگار اسلامی* نیز نویسنده اطلاعات مختصری را در ارتباط با کلیه آثار هنری دوره اسلامی و از جمله دوره سلجوقی ارائه می‌دهد (حسن، ۱۳۸۸). به علاوه گلداشتاين تاریخچه هنر شیشه‌گری اسلامی از دوران بیزانس و ساسانیان را تا آخر قرن نوزدهم و اوایل

این روند تاریخی، به قطب‌های شیشه‌سازی عصر باستان تبدیل شدند» (یاوری، ۲۱:۱۳۹۰). به طور کلی از روزگار باستان، بین‌النهرین در توسعه لعاب سفال‌سازی سرآمد دیگر کشورها بوده است و با در نظر گرفتن این که ترکیبات لعاب و شیشه یکی می‌باشد، عجیب نیست که صنعت شیشه‌سازی در بابل، سومر و آشور پیشرفت کرده است. هم‌چنین وجود لوحه‌های پزشکی بابلی و به ویژه لوحه‌های فنی و دارویی آشوری درباره صنعت شیشه‌سازی در سال ۶۲۵ پ.م دلیل محکمی است بر این که چنین صنعت پیشرفته‌ای در همسایگی ایران وجود داشته است. (وولف، ۱۳۸۴:۱۵۰). در میان اولین آثار شیشه‌ای یافت شده در ایران، می‌توان از مهرهای استوانه‌ای (تصویر ۲) مکشوفه در حفاریات چغازنبیل^۲ خوزستان نام برد. مهرهای مزبور که به انواع نقوش ایلامی و کاسی کنده و مزین شده‌اند، به رنگ لاجوردی بوده و به دوره ایلامی میانی، نیمه دوم هزاره ۲ پ.م، متعلق‌اند و به احتمال زیاد در خود ایلام ساخته شده‌اند (علی اکبرزاده کرد مهینی، ۲۵:۱۳۶۷).

آغاز شیشه‌های دوران اسلامی در قرن ۷ و ۸ م می‌باشد که زائیده اختلاط تمدن‌های امپراتوری روم شرقی (بیزانس) و پارت و ساسانی، در ایران است. روش‌های ساخت شیشه که در دوران اسلامی در ایران به کار برده شده، یک نمونه روش کهن دمیدن در قالب، (تصویر ۳) برای تهیه شیشه ضخیم است که از دوران پارت و ساسانی به کار می‌رفت و دیگری روش دمیدن آزاد (تصویر ۴ و ۵) برای تولید شیشه نازک است که این روش در عصر اسلامی به اوج خود رسیده است (فوکائی، ۱۳۷۱:۹۷). در ارتباط با ساخت شیشه در دوره‌های دوران اسلامی نیز، آورده شده است که «کوره مورد استفاده در دوره اسلامی شامل سه بخش بوده است؛ پایین‌ترین قسمت، محفظه‌ای برای آتش بود که نیاز به تولید دمای حداقل ۱۱۰۰ درجه سانتی‌گراد داشت. قسمت وسط، بوته آهنگری^۳ برای ذوب شدن شیشه و قسمت بالا نیز برای خنک کردن بوده است که این روند تدریجی خنک شدن موجب می‌شد قسمت‌های ضخیم‌تر و نازک‌تر یکنواخت سرد شوند» (Contadini, 1998:91).
با استفاده از امکانات، روش‌های موجود و خلاقیتی که هنرمند در به کار بردن آبدینه داشته است، آثار ارزشمندی در دوره سلجوقیان نیز به وجود آمد که در ادامه به آن‌ها پرداخته خواهد شد.

قرن بیستم در کتاب *کارهای شیشه* (۱۳۸۷) مورد بررسی قرار داده است که این مجموعه از شیشه‌ها شامل بیش از ۳۰۰ قطعه می‌باشد. این کتاب منبع مهمی در شناسایی آبدینه سرزمین‌های مصر و ایران است.

تاریخچه شیشه‌سازی و پیدایش آن در جهان و ایران

در ارتباط با آغاز پیدایش شیشه، بررسی‌های علمی دانشمندان نشان می‌دهد انسان‌های نخستین که در مجاورت آتشفشان‌ها زندگی می‌کردند ماده اولیه شیشه را در محل‌هایی که صخره‌های مذاب به سرعت سرد می‌شدند به دست آورده‌اند. آن‌ها با استفاده از شیشه به ساخت قطعات نوک تیزی چون خدنگ، تیغه چاقو و ابزارهای کاربردی دیگر دست زده و تدریجاً به خلق اشیای تزئینی پرداخته‌اند. در خصوص ساخت شیشه تصویر شماره ۱ دارای اهمیت می‌باشد؛ زیرا بنابر نظر کارشناسان موزه بریتانیا، بر روی آن روش ساخت شیشه شرح داده شده است و متعلق به دوره بابل میانه و به سال ۱۴۰۰-۱۲۰۰ پ.م می‌باشد.

تصویر ۱: لوحگی. روش ساخت شیشه قرمز. دوره بابل میانه. ۱۲۰۰-۱۴۰۰ پ.م. تل عمر، آسیا، خاورمیانه، عراق، جنوب عراق. طول: ۸/۵۲، عرض: ۵/۳۲ س. www.britishmuseum.org, 1396

«مطابق شواهد تاریخی، خاستگاه شیشه‌سازی را بین‌النهرین و احتمالاً در منطقه‌ای که ماسه و قلیا در کنار هم قرار داشتند، باید جستجو کرد. ساکنان این خطه و تمدن‌های اطراف آن اولین تجربه‌های ذوب را در شیشه انجام داده‌اند. تمدن‌های مصر، سوریه و بین‌النهرین در مرکز رقابت قرار داشتند. اسکندریه مصر، دمشق، سوریه و نینوا در بین‌النهرین در آغاز

جدول ۱: نقش مهر پیش از اسلام و نمونه آبگینه با روش دمیدن در قالب و آزاد (نگارندگان، ۱۳۹۶).

تصویر ۵. کاسه. دمیدن آزاد، نیشابور یا گرگان، قرن ۱۰-۱۲ م.	تصویر ۴. آبخوری. دمیدن آزاد، گرگان یا نیشابور، قرن ۱۱ م.	تصویر ۳. جام. دمیدن در قالب، ایران یا بین‌النهرین. قرن ۹-۱۰ م.	تصویر ۲. نقش مهر استوانه‌ای. ایران، ۱۴۵۰-۱۴۸۰ م. پ. ابعاد: ۲/۰۶ س.
همان	همان	نگارندگان، ۱۳۹۶	www.metmuseum.org, 1396

(ویلیکینسون، ۱۳۹۱). آن‌چنان‌که در زمان سلطنت ملک‌شاه، صنایع و فنون ترقی کرد و در نیشابور و بغداد مدارس عالی تأسیس شده که از آن جمله، مدرسه نظامیه بغداد شهرت زیادی پیدا کرد (هرن، ۱۳۴۹:۵۲).

به علاوه در سال ۱۰۵۵ م سلجوق‌ها بغداد را تصرف کردند و در سال ۱۰۷۱ بیزانس را در جنگ ملازگرد شکست دادند و آناتولی را گسترش دادند و پس از گرفتن دمشق در سال ۱۰۷۸ و اورشلیم در سال ۱۰۷۹ م رهبر آن‌ها در رم سلطنتی را تأسیس کرد (Stierlin, 2009:220) اما امپراتوری پهناورشان دیری نپایید و خاندان‌های فرمانروا، به صورت سلسله‌های کوچکی که برخی از افراد خاندان و یا سرداران بزرگشان (اتابکان) بنیان نهادند درآمدند؛ بنابراین مشکلاتی چون اتابکان و قوت گرفتن اسماعیلیه تدریجاً سلاحه را به انقراض کشانید و در این میان خوارزمشاهیان جانشینان سلاحه شدند (زرین‌کوب، ۱۳۸۸:۲۶۴). هم‌چنین براساس حفاری‌های انجام شده از مراکز تولید آثار سلجوقیان، می‌توان به ری، گرگان و نیشابور اشاره کرد. به‌علاوه در کتاب دربار و کیهان: عصر بزرگ سلجوقیان نیز گرگان یکی از مراکز تولید شیشه در این دوره شمرده شده است (Canby, 2016: 126).

روش ساخت و تزئین آبگینه در دوره سلجوقیان

در ارتباط با تاریخ شیشه‌سازی در ایران همان‌طور که در مباحث پیش نیز اشاره شد «با کشف اشیای شیشه‌ای زمان پارت‌ها و ساسانیان، می‌توان گفت صنعت شیشه‌سازی در

مراکز شیشه‌گری در سده پنجم و ششم هجری قمری

سلاحه طایفه‌ای هستند از ترکمانان غز و خزر که در ایام شوکت امرای سامانی در دشت‌های دریاچه خوارزم (آرال) و سواحل شرقی دریای آبسکون (دریای خزر) و دره‌های علیای سیحون و جیحون سکونت داشتند و مسکن ایشان بین بلاد اسلامی ماوراءالنهر و مسکن ترکان شرقی قرلق^۴ (خلخ) و غزآن غیر مسلمان فاصله بود (پیرنیا و اقبال آشتیانی، ۱۳۸۸:۴۳۳). در ارتباط با دین آن‌ها آورده شده است که «ترکان سلجوقی پیرو اصول سنت و جماعت بوده‌اند» (ولز، ۱۳۵۱:۸۲۲). هم‌چنین در بعضی از منابع اسلامی ایشان را ترکمانان هم خوانده‌اند که گویا اشاره‌ای به بیابانگردی آن‌ها باشد (فرای، ۱۳۷۵:۲۴۱). یکی از مراکز قدرت سلجوقیان نیشابور بود؛ آن‌چنان که «در قرون وسطی، شهرستان نیشابور واقع در استان خراسان، بزرگ‌ترین و بهترین شهر بزرگ در بخش شرقی ایران و در جاده ابریشم بود که بغداد را با شهرستان‌های مرو، هرات و از بلخ به شرق و نیز فراتر از آن، به هند و چین متصل می‌کرد» (Kroger, 1995). نیشابور در سال ۱۰۳۸ م توسط سلجوقیان تصرف شد و طغرل‌بیک سلجوقی، رهبر آن‌ها بر تخت مسعود غزنوی در شادیاخ^۵ تکیه زد و خود را سلطان نامید. این در حالی بود که برادرش چغری‌بیک، در مرو خود را فرمانروای خراسان نامید. هم‌چنین آلبارسلان پسر چغری، از ۱۰۵۹ تا ۱۰۶۳ م حاکم نیشابور بود. با ظهور سلجوقیان نیشابور بخش مهمی از نواحی گستره آن‌ها بود و شهر در این دوره ترقی قابل توجهی نمود

است به دلیل نوع نقش، به دوره سلجوقی منسوب گردیده است (تصویر ۷). اثر دیگر در موزه نامبرده، یک بطری است که با روش دمیدن آزاد و با استفاده از چرخ تراش تزیین شده است (تصویر ۸). در موزه آبگینه تهران نیز، ظرفی شیشه‌ای، به روش دمیدن آزاد با فرمی خاص و بدون نقش نگهداری می‌شود (تصویر ۹). علاوه بر این، یک پارچ موجود در حراجی کریستی^۱ لندن، به دلیل روش‌های به کاررفته با اجرای دو رنگ و ایجاد فرم دایره‌های متحدالمرکز به روش مَهر و موم کردن بدنه^۲ و نیز متصل نمودن حلقه، به دوره سلجوقیان نسبت داده شده است (تصویر ۱۰).

ایران رواج کامل داشته و از دو روش ساخت «دمیدن در قالب» و «دمیدن آزاد» استفاده می‌شده است» (سید صدر، ۲۵۴:۱۳۸۶). دو روش ذکر شده در دوران سلجوقیان نیز به کار می‌رفته است که به برخی از روش‌های ساخت و تزیین این دوره اشاره می‌شود. برای نمونه در مجموعه کلکسیون دیوید^۳، یک تنگ گردن بلند مشاهده می‌شود که به روش دمیدن در قالب ساخته شده است و ساخت گردن، به صورت جداگانه انجام شده است (تصویر ۶). علت انتساب این آبگینه، نسبت متمایز میان بدنه و گردن آن می‌باشد. همچنین مَهری در موزه کورنینگ^۴ آمریکا که به روش قالب فشرده، اجرا شده

جدول ۲: شیوه ساخت و تزیین آبگینه سلجوقیان (نگارندگان، ۱۳۹۶).

تصویر ۱۰. پارچ. احتمالاً نیشابور، شمال شرقی ایران، قرن ۱۲ م. ارتفاع: ۱۷/۸ س.	تصویر ۹. ظرف شیشه‌ای. گرگان یا نیشابور. قرن ۱۱-۱۳ م.	تصویر ۸. بطری. احتمالاً ایران، قرن ۱۱-۱۰ م. ارتفاع: ۲۵/۵، قطر شانه: ۱۳/۶ س.	تصویر ۷. مهر. محل نامشخص. قرن ۱۲ م. قطر: ۱۰/۳ س.	تصویر ۶. تنگ. ایران، قرن ۱۲ نیمه قرن ۱۳ م. ارتفاع: ۲۰/۷ س.
www.christies.com, 1396	نگارندگان، ۱۳۹۶	نگارندگان، ۱۳۹۶	www.cmog.org, 1396	www.davidmus.dk, 1396

روش ثلث نوشته شده است همچنین در این دوره «علاوه بر به کار بردن خط کوفی که با گل‌بوته زینت می‌یافت و به این وسیله حروف آن با همدیگر متصل می‌شد، خط نسخ نیز استعمال شده و بر اثر آن فن کتابت یک زیبایی تازه به خود گرفته است (فروزانی، ۱۳۹۴:۴۶۸). به‌طور کلی می‌توان گفت «گونگونی خط‌هایی که در این زمان وجود داشت هم‌اندازه تنوع در نوآوری‌های نشان داده شده در گردآوردن آن‌ها به صورت ترکیب‌های پیچیده اما هماهنگ است، هم در آرایه‌های معماری و در صفحات نسخه‌های خطی» (پوپ و آکرمن، ۱۳۸۷:۱۹۷۸).

هنرمندان و نوع خطوط

با بررسی آبگینه‌های دوره سلجوقیان که از موزه‌ها، کتب و منابع معتبر دیگر به دست آمد، یک مهر در موزه برلین^{۱۰} مشاهده شد که امکان بازشناسی احتمالی خالق آن وجود دارد. این اثر مرتبط به تاریخ و سرزمین این دوره می‌باشد و بنابر نظر کارشناسان نام مهر محمدبن‌الحسین خوانده می‌شود (تصویر ۱۱). اثر دیگر یک جام است (تصویر ۱۲) که به دلیل آن که نام «سنجرشاه و خلیفه دوره سلجوقیان (سلطان سنجر حاکم سلجوقی معاصر دو خلیفه عباسی یعنی: فضل بن مستظهر المسترشد بالله و منصور بن مسترشد الراشد بالله است) بر روی آن نوشته شده است، به این دوره نسبت داده شده است (Barrucand, 1999:173). هر دو متن نامبرده به

جدول ۳: مهر و جام دوره سلجوقی (نگارندگان، ۱۳۹۶).

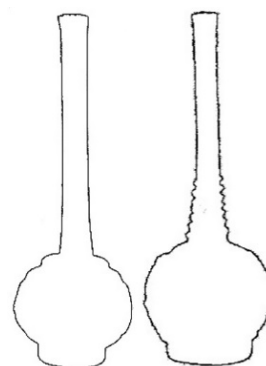
متن: سنجرشاه.	متن: محمدبن‌الحسین.
تصویر ۱۲. قسمتی از جام. احتمالاً سوریه، قرن ۱۳-۱۲ م.	تصویر ۱۱. مهر. ایران. قرن ۱۱-۱۰ م. ارتفاع: ۱/۴، قطر: ۲/۲، عمق: ۰/۶ س.
Barracand, 1999: 174	www.smb-digital.de, 1396

نامبرده به صورت دایره، قطره‌مانند، بادامی‌شکل و مثلث‌های کوچک نامنظمی که نزدیک به هم ترسیم شده‌اند، می‌باشند. در تصویر ۱۳ نیز فرم تنگ‌های تصاویر ۱۶ و ۱۹ استخراج شده است. این نمونه «ظروف آبپاش جهت پاشیدن گلاب یا عطر گل‌ها در جشنواره‌های آبپاشی» استفاده می‌شده است (گلداشتاين، ۱۳۸۷: ۱۲۸). بر این اساس، اجرای نقش گل بر روی آبگینه‌هایی که به عنوان ظرف گلاب استفاده می‌شده‌اند هماهنگی داشته است. در تصاویر ۲۰ تا ۲۲ نیز مشاهده می‌شود که چیدمان دایره‌ها در کنار یکدیگر نقش گل را ایجاد کرده است و اگر این سه نقش را با تصویر ۱۴ مقایسه کنیم، می‌توان دریافت که مشابه یکدیگر هستند؛ با این تفاوت که در تصویر ۱۴ فرم آبی‌رنگ در اطراف دایره‌ها آن را به نقش طبیعی گل نزدیک‌تر کرده است. در تصاویر ۲۳ تا ۲۷ نیز، گل‌های چهارپر و ستاره‌ای‌شکلی که دارای چهار و شش گوشه هستند و دایره‌های کوچک و بزرگ در مرکز آن‌ها اجرا شده است، مشاهده می‌شود. هم‌چنین در قسمت تحتانی تصاویر ۲۸ تا ۳۰، فرم‌هایی ایجاد شده است که به نقش گل شباهت دارند. اجرای نقش گل، در قسمت تحتانی تصاویر ۳۱ تا ۳۳ نیز مشاهده می‌شود؛ با این تفاوت که به فرم طبیعی گل نزدیک هستند و نقش گل‌ها با نقوش اجرا شده بر روی بدنه هماهنگ می‌باشند.

«از قرن ۱۱ م به بعد استفاده از اسلیمی‌ها برای تزئین کتیبه‌ها و پر کردن فضاهای بین عناصر ترکیبی در انواع آثار هنری عمومیت یافت» (کنبی، ۱۳۹۳: ۲۶) و شاید به دلیل ورود تازه این نقش است که مشاهده می‌شود در تصاویر ۳۴

تحلیل نقوش گیاهی آبگینه در دوره سلجوقیان

در این بخش تعداد ۴۲ آبگینه که دارای نقوش گیاهی می‌باشند مورد بررسی قرار گرفته و مشخص شد که از جمله نقش‌های پرکاربرد بر روی آبگینه سلجوقیان، نقوش گیاهی است که شامل نقش گل، اسلیمی، میوه، برگ، غنچه، پیچک و قرارگیری نقوش گیاهی در کنار نقوش حیوانی، هندسی و نوشتاری می‌باشد.

تصویر ۱۳: نمونه فرم تنگ‌های دوره سلجوقیان. استخراج فرم توسط نگارندگان. (گلداشتاين، ۱۳۸۷: ۱۴۸).

در استفاده از نقوش گیاهی نامبرده، نقش گل بسیار مورد توجه هنرمندان سلجوقی بوده است؛ به طوری که آن را با شکل‌های متنوعی اجرا کرده‌اند که گاه این نقوش نزدیک به فرم طبیعی گل و یا به سمت فرم‌های انتزاعی گرایش پیدا کرده است. برای نمونه در تصاویر ۱۴ تا ۱۹ نقش گل‌هایی دیده می‌شود که در داخل فرم دایره و مربع قرار دارند. هم‌چنین مشاهده می‌شود که گلبرگ‌ها در نمونه آثار

برگی با سه پر و ساقه پیچان در اطراف آن، بر روی بدنه اجرا شده است؛ به علاوه در تصاویر ۴۹ و ۵۰ نقوش گیاهی دیده می‌شود که به نظر می‌رسد نقش غنچه باشند. در تصاویر ۵۱ تا ۵۴ نیز نقش پیچک‌های کوچک و بزرگی که سرتاسر بدنه ظرف را پوشانده‌اند مشاهده می‌شود.

هم‌چنین در تصاویر ۵۵ تا ۵۸ دیده می‌شود که نقوش گیاهی در کنار نقوش حیوانی، هندسی و نوشتاری اجرا شده‌اند؛ آن چنان که در تصویر ۵۸، بنابر نظر کارشناسان موزه کورنینگ، متن کوفی نوشته شده بر روی آبگینه، با عنوان «خوشبختی و نعمت‌های فراوان برای صاحب آن» می‌باشد. از سویی «در میان هنرها، خوشنویسی را می‌توان مهم‌ترین نمونه تجلی روح اسلامی به شمار آورد. قرآن بارها بر اهمیت نوشتن تأکید کرده است. برای مثال در اولین سوره نازل شده، خداوند، قدری متعادل که انسان را به وسیله قلم آموزش داد، توصیف شده است؛ و در سوره قلم، سوگند این‌گونه آغاز می‌شود: نون و قسم به قلم ... بدین ترتیب، نوشتن دارای منشأ الهی است»

تا ۳۶، آن‌طور که باید به نقوش اسلیمی پرداخته نشده است، اما انتخاب هوشمندانه هنرمند در شیوه اجرا، ترکیب‌بندی، فرم و رنگ آبگینه حس خاصی را به مخاطب انتقال می‌دهد. هم‌چنین بر روی دو جام در تصاویر ۳۷ و ۳۸ نقش انگور و سیب مشاهده می‌شود که احتمالاً به دلیل کاربرد جام به عنوان ظرف شراب، نقش انگور بر روی آن اجرا شده است. نقش دیگر شامل برگ‌ها می‌شود که بعد از نقش گل با تعداد قابل توجهی بر روی آبگینه‌ها به کاررفته است. برای نمونه در تصاویر ۳۹ تا ۴۴ نقش برگ نخل مشاهده می‌شود که با فرم‌های متنوع و گاه متصل به ساقه‌های پیچان، بر روی آثار اجرا شده است. هم‌چنین در تصاویر ۴۵ تا ۴۷ فرم نقوش زیگزاگی‌شکلی که مشابه برگ می‌باشند مشاهده می‌شود. اجرای این نقش در تصویر ۴۵ که از پایه ظرف به سمت دهانه عریض آن امتداد یافته است گویی رویش گیاه را نشان می‌دهد که با فرم آبگینه مطابقت دارد و نیز رنگ سبز کاسه، به این فضا کمک کرده است. هم‌چنین در تصویر ۴۸ نقش

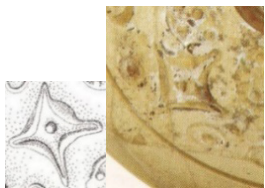
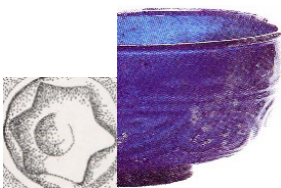
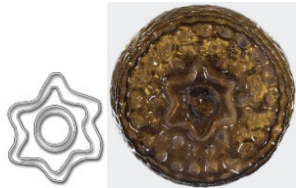
(شیمیل، ۱۳۸۰: ۱۱).

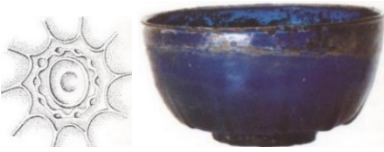

جدول ۴: نقوش گیاهی آبگینه دوره سلجوقیان (نگارندگان، ۱۳۹۶).

نمونه آثار با نقش گل‌های شش پر در میان دایره		
تصویر ۱۶. قسمتی از تنگ. ایران یا افغانستان، قرن ۱۱-۱۲ م. ارتفاع: ۱۸/۸، قطر: ۶/۵ س.	تصویر ۱۵. قسمتی از پارچ. احتمالاً ایران، قرن ۱۲ م. ارتفاع: ۱۲/۵، قطر: ۸/۸ س.	تصویر ۱۴. قسمتی از پارچ. ایران، قرن ۱۲ م. ارتفاع: ۱۵، قطر: ۸/۱ س.
همان: ۱۴۸	همان	گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۱۴۷
نمونه آثار با نقش گل در میان دایره و مربع		
تصویر ۱۹. قسمتی از تنگ. ایران یا افغانستان، قرن ۱۲-۱۳ م. ارتفاع: ۲۱/۳، قطر: ۸ س.	تصویر ۱۸. قسمتی از پارچ. مدیترانه شرقی یا ایران، قرن ۱۱-۱۲ م. ارتفاع: ۱۷/۸، بیشترین قطر بدنه: ۹/۹ س.	تصویر ۱۷. فنجان. ایران، قرن ۹-۱۱ م. ارتفاع: ۱۳/۵، قطر ۱۵، ضخامت دیوار تقریباً: ۰/۱۶ س.
همان: ۱۴۹	گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۸۲	www.smb-digital.de, 1396

نمونه آثار نقش گل با چیدمان نقوش دایره		
تصویر ۲۲. قسمتی از بشقاب. مدیترانه شرقی، عراق یا ایران. قرن ۹-۱۱ م. ارتفاع: ۲/۶، بیشترین قطر بدنه: ۱۲/۵ س.	تصویر ۲۱. کاسه. ایران، عراق یا سوریه- فلسطین. قرن ۱۰-۱۲ م. ارتفاع: ۸، بیشترین قطر بدنه: ۱۳/۷ س.	تصویر ۲۰. کاسه. ایران، عراق، سوریه یا فلسطین. قرن ۱۰-۱۲ م. ارتفاع: ۷/۹، بیشترین قطر بدنه: ۱۵/۳ س.
همان: ۶۴	همان: ۸۴	گلداشتاین، ۱۳۸۷: ۸۳

نمونه آثار با نقش گل‌های چهارپر	
تصویر ۲۴. کوزه. احتمالاً ایران، قرن ۹-۱۱ م. ارتفاع: ۲/۳، قطر: حداکثر ۲/۲ س.	تصویر ۲۳. قطعه. ایران، قرن ۹-۱۱ م. ارتفاع: ۱۱/۵ و ضخامت دیوار: حداقل ۰/۲ و حداکثر ۰/۵ س.
www.cmog.org, 1396	www.smb-digital.de, 1396

نمونه آثار با نقش گل‌های ستاره‌ای شکل		
تصویر ۲۷. قسمتی از بشقاب. ایران. قرن ۱۰-۱۱ م. ارتفاع: ۵/۷، بیشترین قطر بدنه: ۲۲/۲ س.	تصویر ۲۶. قسمتی از کاسه یا جام شراب. ایران، عراق، سوریه یا فلسطین. قرن ۱۰-۱۲ م. ارتفاع: ۵/۵، بیشترین قطر بدنه: ۱۱/۶ س.	تصویر ۲۵. قسمت تحتانی تنگ. احتمالاً ایران. قرن ۹-۱۲ م. ارتفاع: ۱۶/۷، قطر: حداکثر ۷/۹ س.
همان: ۵۵	گلداشتاین، ۱۳۸۷: ۸۳	www.cmog.org, 1396

نمونه آثار با نقش گل‌های انتزاعی		
تصویر ۳۰. جام لوب‌دار. ایران، احتمالاً نیشابور، قرن ۱۰-۱۱ م. ارتفاع: ۴/۹، قطر: ۷/۸ س.	تصویر ۲۹. کاسه. خاور نزدیک یا احتمالاً ایران. قرن ۹-۱۱ م. ارتفاع: ۵/۸، بیشترین قطر بدنه: ۱۱/۵ س.	تصویر ۲۸. تنگ. احتمالاً ایران، قرن ۱۰-۱۱ م. ارتفاع: ۱۳/۳، بیشترین قطر بدنه: ۹ س.
همان: ۱۴۷	همان: ۷۷	گلداشتاین، ۱۳۸۷: ۷۰

نمونه آثار با نقش گل‌های قطره‌ای شکل		
تصویر ۳۳. قسمتی از تنگ. ایران یا افغانستان، اواخر قرن ۱۱-۱۲ م. ارتفاع: ۲۳/۸، قطر ۱۱/۵ س.	تصویر ۳۲. قسمتی از تنگ. ایران یا افغانستان، اواخر قرن ۱۱-۱۲ م. ارتفاع: ۱۹/۸، قطر: ۱۰ س.	تصویر ۳۱. تنگ. خاور نزدیک یا ایران، قرن ۱۰-۱۱ م. ارتفاع: ۷/۸، بیشترین قطر بدنه: ۷ س.
همان	همان: ۱۳۹	گلداشتاین، ۱۳۸۷: ۸۰
نمونه آثار با نقوش اسلیمی شکل		
تصویر ۳۶. قسمتی از جام. ایران، قرن ۱۲-۱۰ م. ارتفاع: ۱۲/۲، قطر لبه: ۸/۷ س.	تصویر ۳۵. فنجان. ایران، قرن ۹-۱۱ م. ارتفاع: ۱۱، قطر: حداکثر ۱۴ س.	تصویر ۳۴. قسمتی از تنگ. ایران یا افغانستان. قرن ۱۲ تا میانه ۱۳ م. ارتفاع: ۲۷/۴، قطر: ۱۲/۵ س.
همان	www.cmog.org, 1396	گلداشتاین، ۱۳۸۷: ۱۵۲
نمونه آثار با نقش انگور و سیب		
تصویر ۳۸. جام. ایران، قرن ۹-۱۱ م. ارتفاع: ۸/۳، قطر: حداکثر ۱۲/۱ س.	تصویر ۳۷. جام. ایران، قرن ۱۱-۱۲ م. ارتفاع: ۷/۴، قطر لبه: ۵/۸ س.	
www.collections.vam.ac.uk, 1396	www.cmog.org, 1396	
نمونه آثار با نقش برگ نخل		
تصویر ۴۱. پارچ. خاور نزدیک، اواخر قرن ۱۱-۱۲ م. ارتفاع: ۱۳، بیشترین قطر بدنه: ۶/۸ س.	تصویر ۴۰. پارچ. احتمالاً ایران، قرن ۱۱-۱۲ م. ارتفاع: ۱۲/۳، قطر: (حداکثر) حدود ۶/۸ س	تصویر ۳۹. تنگ. بین‌النهرین یا ایران، قرن ۹-۱۱ م. ارتفاع: ۱۱/۳، بیشترین قطر بدنه: ۷/۵ س.
گلداشتاین، ۱۳۸۷: ۷۸	www.cmog.org, 1396	گلداشتاین، ۱۳۸۷: ۷۸

نمونه آثار با نقش برگ نخل		
تصویر ۴۴. بدنه شکسته تنگ. ایران یا افغانستان، قرن ۱۱-۱۲ م. ارتفاع: ۱۰/۸، قطر پایه: ۱۱، بیشترین قطر بدنه، ۱۲ س.	تصویر ۴۳. قسمتی از تنگ. شرق مدیترانه یا ایران. قرن ۱۱-۱۲ م. ارتفاع: ۲۲، قطر: ۱۱ س.	تصویر ۴۲. قسمتی از ظرف مخروطی. شرق مدیترانه یا ایران، قرن ۱۱-۱۲ م. ارتفاع: ۹/۴، قطر: ۸/۶ س.
همان: ۸۸	همان	گلداشتاین، ۱۳۸۷: ۱۵۰

نمونه آثار با نقش برگ‌های زیگزاگی		
تصویر ۴۷. کاسه. ایران، قرن ۱۱-۱۰ م. ارتفاع: ۷/۲، قطر: ۸/۸، ضخامت دیوار تقریباً ۰/۱۵ س.	تصویر ۴۶. قسمتی از تنگ. ایران. قرن ۱۱-۹ م. ارتفاع: ۲۳/۸، قطر: حداکثر ۱۴ س.	تصویر ۴۵. کاسه. ایران. قرن ۱۲-۱۰ م. ارتفاع: ۴/۴، قطر: ۱۰/۶، ضخامت دیوار: تقریباً ۰/۱۵ س.
www.smb-digital.de, 1396	www.collections.vam.ac.uk, 1396	www.smb-digital.de, 1396

نمونه آثار با نقش غنچه		نمونه آثار با نقش برگ سه پر	
تصویر ۵۰. قسمتی از پارچ. احتمالاً ایران. قرن ۱۱-۱۰ م. ارتفاع: ۱۷/۱، قطر: حداکثر ۱۰/۷ س.	تصویر ۴۹. قسمتی از تنگ. احتمالاً ایران، حدود قرن ۱۲ م. ارتفاع: ۲۵/۸، قطر: حداکثر ۱۱/۹ س.	تصویر ۴۸. کاسه. مدیترانه شرقی یا ایران، قرن ۱۲-۱۰ م. ارتفاع: ۹، بیشترین قطر بدنه: ۱۷/۱ س.	
همان	www.cmog.org, 1396	گلداشتاین، ۱۳۸۷: ۸۳	

نمونه آثار با نقش پیچک‌های کوچک و بزرگ			
تصویر ۵۴. قسمتی از تنگ. ایران، احتمالاً گرگان، قرن ۱۳-۱۲ م. ارتفاع: ۱۳/۹، قطر: حداکثر ۹/۹ س.	تصویر ۵۳. قسمتی از تنگ. ایران، قرن ۱۳-۱۲ م. ارتفاع: ۲۳، قطر: ۱۰/۴، قطر لبه: ۳/۲ س.	تصویر ۵۲. تنگ. بین‌النهرین یا ایران، قرن ۱۱-۹ م. ارتفاع: ۱۳/۸، قطر: ۸/۲ س.	تصویر ۵۱. قسمتی از تنگ. ایران، اواخر قرن ۱۱-۹ م. ارتفاع: ۲۳/۴، قطر: ۹ س.
www.cmog.org, 1396	www.smb-digital.de, 1396	همان: ۱۲۵	گلداشتاین، ۱۳۸۷: ۱۳۱

نمونه آثار با نقوش گیاهی در کنار نقوش حیوانی و هندسی	
تصویر ۵۶. پارچ. احتمالاً ایران. قرن ۱۰-۱۱ م. ارتفاع: ۱۷/۱، قطر: حداکثر ۱۰/۷ س.	تصویر ۵۵. قسمتی از تنگ. احتمالاً ایران، قرن ۱۰-۱۱ م. ارتفاع: ۲۳/۵، قطر: حداکثر ۱۰/۸ س.
همان	www.cmog.org, 1396
نمونه آثار با نقوش گیاهی در کنار نقوش نوشتاری	نمونه آثار با نقوش گیاهی در کنار نقوش حیوانی و هندسی
تصویر ۵۸. قسمتی از تنگ. احتمالاً ایران، حدود قرن ۱۲ م. ارتفاع: ۲۵/۸، قطر: حداکثر ۱۱/۹ س.	تصویر ۵۷. قسمتی از پارچ. مدیترانه شرقی یا ایران، قرن ۱۱-۱۲ م. ارتفاع: ۱۷/۸، بیشترین قطر بدنه: ۹/۹ س.
متن کوفی: خوشبختی و نعمت‌های فراوان برای صاحب آن.	
www.cmog.org, 1396	گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۸۲

افزوده و به روش ترکیبی، اجرا شده است. بر این اساس در جدول شماره ۵ تعداد شیوه‌های اجرا شده به همراه نمونه تصاویری از آن‌ها قرار داده شده است.

شیوه اجرا و ابزار تزیینات

با مطالعات انجام گرفته در ارتباط با این نمونه آبگینه‌ها، مشاهده شد که شیوه اجرا به وسیله قالب، تراش، خراش،

جدول ۵: شیوه اجرا و ابزار تزیینات آبگینه دوره سلجوقیان (نگارندگان، ۱۳۹۶).

تعداد	۲۷	۱	۱	۸	۱	۴
شیوه	قالب	قالب و افزوده	قالب و تراش	تراش	خراش	افزوده
اثر						

نتیجه‌گیری

یکی از دوره‌های درخشان تاریخ هنر ایران، عصر شکوهمند سلجوقیان می‌باشد. هنرمندان این دوره در زمینه‌های متعدد هنری دست به آفرینش آثار بی‌نظیری زده‌اند؛ از جمله این صنایع، هنر آبگینه می‌باشد که شیوه ساخت و تزیین آن‌ها سهمی بسزا در هنر شیشه‌سازی داشته است. باتوجه به عنوان

پژوهش حاضر که با تمرکز بر «مطالعه تحلیلی نقوش گیاهی بر آبگینه در سده پنجم و ششم هجری ایران» صورت گرفت، در مجموع ۵۴ اثر در انجام این پژوهش مورد استفاده قرار گرفت که تعداد ۴۲ آبگینه، در بخش تجزیه و تحلیل قرار داده شد. با مطالعات انجام گرفته مشخص شد که نقوش گیاهی بر آبگینه‌ها، شامل نقش گل، اسلیمی، میوه‌هایی

مقابل، موضوعاتی چون پژوهش حاضر به دلیل کم یا پراکنده بودن اطلاعات و منابع، تحقیقات بسیار اندکی انجام شده که شایسته است چنین آثار ارزشمندی بیشتر مورد توجه قرار گیرند. از این رو پیشنهاد می‌شود با دستیابی به تصاویر آثار موزه‌های مختلف، مطالعه نظرات کارشناسان و تحقیقات میدانی، ویژگی و وجوه زیباشناختی نمونه آبگینه‌های دیگر مربوط به دوره سلجوقیان مطالعه و بررسی شود.

پی‌نوشت‌ها

- 1- British Museum
- 2- Chogha Zanbil
- ۳- بوته (ظرف مخصوص ذوب فلز). کوره ذوب؛ ظرف یا محفظه‌ای فلزی یا سرامیکی است که می‌توان در آن فلزات یا سایر مواد را ذوب کرد یا تحت دماهای خیلی بالا قرار داد.
- 4- Qarluq
- 5- Shadiyakh
- 6- Www.Davidmus.Dk
- 7- Corning Museum of Glass
- 8- Www.Christies.Com
- ۹- سطح شیشه توسط مهر نقش‌داری نقش زده می‌شود
- 10- Berlin Museum of Islamic Art

فهرست منابع

- پوپ، آرتور اپهام؛ آکرم، فیلیس. (۱۳۸۷). *سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز*. جلد ۴. مترجم: نجف دریابندری و همکاران. تهران: علمی و فرهنگی.
- پیرنیا، حسن؛ اقبال آشتیانی، عباس. (۱۳۸۸). *تاریخ ایران از آغاز تا انقراض قاجاریه*. تهران: معیار علم.
- حسن، زکی محمد. (۱۳۸۸). *هنر ایران در روزگار اسلامی*. مترجم: محمد ابراهیم اقلیدی. تهران: صدای معاصر.
- خانپور، آرزو؛ انزابی، نعیمه. (۱۳۹۴). «مطالعه تطبیقی نقوش آبگینه دوران سلجوقیان ایران با فاطمیان مصر در سده‌های ۵ و ۶ ه.ق». *دوفصلنامه علمی- پژوهشی مطالعات تطبیقی هنر*، شماره ۹: ۱۲۰-۱۰۵.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۸). *آشنایی با تاریخ ایران*. تهران:

چون سیب و انگور، برگ، غنچه، پیچک و قرارگیری نقوش گیاهی در کنار نقوش حیوانی، هندسی و نوشتاری می‌باشد. نقوش، بر روی نمونه آثاری که در مجموعه ظروف کاربردی می‌باشند اجرا شده‌اند. در استفاده از نقوش گیاهی نامبرده نقش گل بسیار مورد توجه هنرمندان دوره سلجوقی بوده است؛ از جمله نقش گل‌های شش‌پر در داخل فرم دایره و مربع که دارای گلبرگ‌هایی به شکل قطره‌مانند، بادامی، دایره و مثلث‌های کوچک نامنظمی هستند. همچنین نقش دایره‌هایی دیده شد که چیدمان آن‌ها نقوش گل را ایجاد کرده است و نیز گل‌های چهارپر و ستاره‌ای‌شکل و نقوشی که در قسمت تحتانی ظروف به صورت گل‌های انتزاعی و یا نزدیک به فرم طبیعی گل می‌باشند. دومین نقش پرکاربرد بر روی آبگینه‌ها، نقش برگ‌ها است که شامل برگ‌های نخل با فرم‌های متنوع، نقوش برگ زیگزاگی‌شکل و برگ‌های سه‌پر است. همچنین با مطالعه آبگینه‌ها مشخص شد که گاه نقوش اجرا شده، با کاربرد ظروف هماهنگی داشته است؛ البته این نکته نیز قابل ذکر است که همیشه میان نقش، ظرف و رنگ آن ارتباط صوری و معنایی برقرار نیست و گاه تنها کارکرد زیبایی‌شناسانه دارد. همچنین به نظر می‌رسد بیشترین رنگ مورد استفاده در تزیین آبگینه‌ها، رنگ سبز با طیف‌های متنوع است که این انتخاب رنگ، در ارتباط با آبگینه‌هایی که دارای نقوش گیاهی هستند، متناسب است. در بخش شیوه اجرا و ابزار تزیینات، که نقوش به وسیله قالب، تراش، خراش، افزوده و ترکیبی از موارد نامبرده اجرا شده است که بیشترین شیوه اجرا در تزیین نقوش، استفاده از قالب بوده است. همچنین مشاهده شد که هنرمند در ساخت و تزیین ظروفی که دارای ویژگی‌های منحصر به فردی از جمله، تنوع نقوش، تعادل در اجرای نقش بر اثر، هماهنگی نقش و رنگ، گزینش متناسب نقوش و نیز تعیین شیوه اجرایی که هماهنگ با نوع ظرف می‌باشد موفق بوده‌است که این انتخاب هوشمندانه هنرمندان دوره سلجوقی، توانسته است عصری شکوهمند را در هنر شیشه‌سازی رقم بزند.

در ارتباط با محدودیت‌ها و پیشنهادات حاصل از پژوهش نیز باید بیان کرد که گاه مشاهده می‌شود در مورد برخی از موضوعات، پژوهش‌های متعددی صورت گرفته است. در

- Canby, Sheila R. (2016). *Court and Cosmos: The Great Age of the Seljuqs*. New York: London: Metropolitan Museum of Art: Yale University Press.
- Contadini, Anna. (1998). *Fatimid art at the Victoria and Albert Museum*. London: V & A Publications.
- Hosseini, Seyed Reza. Mohammadi, Parisa. (2018). Comparative Study of leaf, arabesque and Ivy motifs in Egyptian Fatimids glass and Seljuks of Iran. *International Journal Of Humanities And Cultural Studies*, Vol.6, No.1: 63-79.
- Kröger, Jens. (1995). *Nishapur glass of the early Islamic period*. New York: Metropolitan Museum of Art.
- Stierlin, Henri. (2009). *Islam from Baghdad to Cordoba, early architecture, from the 7th to the 13th century*. Germany: Taschen GmbH.
- www.metmuseum.org, 1396.
- www.davidmus.dk, 1396
- www.christies.com, 1396.
- www.smb-digital.de, 1396.
- www.Barracand, 1999: 174.
- www.cmog.org, 1396.
- www.collections.vam.ac.uk, 1396.
- سخن.
- سیدصدر، سیدابوالقاسم. (۱۳۸۶). *دایره/معارف هنرهای صنایع دستی و حرف مربوط به آن*. تهران: سیمای دانش.
- شیمل، آنه ماری. (۱۳۸۰). *خوشنویسی اسلامی*. مترجم: مهناز شایسته‌فر. تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- علی اکبرزاده کرد مهینی، هلن. (۱۳۶۷). *شیشه: مجموعه مرز بازرگان*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- فرای، ریچاردن. (۱۳۷۵). *عصر زرین فرهنگ ایران*. مترجم: مسعود رجب‌نیا. تهران: سروش (صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران).
- فروزانی، سید ابوالقاسم. (۱۳۹۴). *سلجوقیان از آغاز تا فرجام*. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- فوکائی، شینجی. (۱۳۷۱). *شیشه ایرانی*. مترجم: آرمان شیشه‌گر. تهران: میراث فرهنگی استان تهران.
- کنبی، شیلا. ر. (۱۳۹۳). *جزئیاتی از هنر اسلامی*. مترجم: افسونگر فراست. تهران: فرهنگسرای میردشتی.
- گلداشتاین، سیدنی. ام. (۱۳۸۷). *کارهای شیشه*. مترجم: سودابه رفیعی سخایی و غلام‌حسین علی‌مازندرانی. تهران: کارنگ.
- ولز، ه. ج. (۱۳۵۱). *کلیات تاریخ، دور نمایی از تاریخ زندگی و آدمی از آغاز تا ۱۹۶۰ میلادی*. مترجم: مسعود رجب‌نیا. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ویلکینسون، چارلز. (۱۳۹۱). *نیشابور؛ برخی ساختمان‌های اوایل اسلام و تزیینات آن‌ها*. مترجم: هادی بکائیان. مشهد: مرن‌دیز.
- وولف، هانس. ای. (۱۳۸۴). *صنایع دستی کهن ایران*. مترجم: سیروس ابراهیم‌زاده. تهران: علمی و فرهنگی.
- هرن، پاول. (۱۳۴۹). *تاریخ مختصر ایران از آغاز اسلام تا آغاز سلطنت پهلوی*. مترجم: رضازاده شفق. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- یآوری، حسین. (۱۳۹۰). *شیشه‌گری دستی در ایران*. تهران: سوره مهر.
- Barrucand, Marianne. (1999). *L'Égypte fatimide son art Et son histoire*. Paris: Presses de l'Université de Paris-Sorbonne.

The Analytical Study of Plant Motifs Used in Iranian Glassware during 11th-12th Centuries (A.D)*

Parisa Mohammadi¹, Seyed Reza Hoseini²

1- M.A, Student of Painting; Faculty of Art, Shahed University

2- Assistant Professor, Faculty of Art, Shahed University (Corresponding Author)

Abstract

The Seljuqs were a tribe of Turkmen Ghuzz whose rule was terminated by Khwarazmian. The works of this era are considered to be masterpieces of the Islamic epoch, among which are glassware art whose way of decorating and making has put it in a special place. In decorating these works, geometric, animal, written, human and plant motifs have been used. The purpose of the present research is to focus on identifying the plant motifs of this period and recognizing the most extensively used plant motifs. Therefore, the present research seeks to answer two questions; a. What are the mostly used plant motifs in Seljuks glassware? b. What are the most widely used plant motifs in this period? This research was conducted using a historical, descriptive-analytical approach with referring to library resources. A total of 54 works were used in this paper, among which 42 glassware were analyzed as a sample. The results of this study indicated that the plant motifs used in Seljuk glassware included motifs such as flowers, arabesque, fruits, leaves, buds, ivy and the placement of plant motifs along with geometric, animal and written motifs. It was also found that the most frequent motif was flower, which was implemented in various shapes. In addition, the mostly used color in decoration of glassware was green in different shades. In terms of the style of implementation and decorating tools, the most common way was using mold.

Key words: Seljuks, Glassware, plant motifs, Islamic Art.

1- Email: mohammadiart70@gmail.com

2- Email: rz.hosseini@shahed.ac.ir

*(Date Received: 2020/04/13 - Date Accepted: 2020/06/16)

This article is extracted from the M.A. thesis of writer titled "Comparative Study of leaf, arabesque and Ivy motifs in Egyptian Fatimids glass and Seljuks of Iran" by supervisor of Dr. Seyed Reza Hosseini at the Faculty of Art of Shahed University.